

КОРОЛЕВСЬКЕ (НЕЛАБСЬКЕ) ЄВАНГЕЛІЄ 1401 РОКУ

Василь В. Німчук

На тій частині Підкарпаття, що здавна заселена українським людом, слов'янська писемність була поширена вже принаймні в X ст., про що свідчить кириличний напис на надмогильній кам'яній плиті, знайдений у залишках старожитньої ротонди в містечку Михайлівці (Michalovce), яке розташоване близько до нинішнього українсько-словацького державного кордону. Чеський дослідник Войтех Ткадлчик епіграфему метаграфує так: **сьдє л(є)жи(т)ъ кѣназь пресіанъ ꙗ въ лѣто сфѣ × въ лѣто сфѣѠ** (Tkadlčík 1983) (тобто народився в році 6505 = 996/997, помер року 6569 = 1060/1061). У написі – ім'я князя Пресіана II, що нетривалий час правив у Болгарії.

На Підкарпатті знайдено уривки з Мінеї XI–XII ст. (Панькевич 1951) та з Тріоді Цвітної XIII–XIV ст. (Панькевич 1954, 1958: 19) із давньоукраїнськими фонетичними рисами.

До XIV ст. відносять пергаментний Мукачівський псалтир, який зберігається у фондах Закарпатського державного краєзнавчого музею (Микитась 1964: 21–22). Він досі не досліджений з погляду історико-мовного.

Завдяки студії О. Колесси став відомим Ужгородський Полустав – пергаментна книжка XIV ст. (Колесса 1925: 1–59) (її в 90-х рр. XX ст. украдено із сховища Закарпатського державного краєзнавчого музею). Привертає увагу те, що в пам'ятці наявні записи XVI–XVII ст. румунською мовою (Микитась 1964: 21).

Жодних прямих відомостей про місце написання в Ужгородському Полуставі та Мукачівському Псалтирі немає.

Мукачівський псалтир колись зберігався в бібліотеці Мукачівського (василіянського) монастиря.

У 1949 р. радянська влада заборонила Греко-католицьку церкву на Закарпатті, і василіян вигнано з Мукачівського монастиря та передано його Руській православній церкві. Обитель стала називатися Мукачівський жіночий Свято-Миколаївський монастир. У грудні 1950 р. на посаду бібліотекаря згаданого монастиря призначено високоосвічену людину отця Василя Проніна (згодом – архімандрит, родом із

Києва) (Монич 2010: 26). Отець Василій, укладаючи каталог книг бібліотеки Мукачівського монастиря у лютому 1951 р., на одній із полиць серед латинських і румунських книжок виявив Четвероєвангеліє церковнослов'янською мовою. “Тоді як інші церковнослов'янські рукописи (крім ще одного Апостола та Паремійника [...] мали № і наклею давнішої інвентаризації, а сторінки їх були пронумеровані олівцем, – це Четвероєвангеліє не було нічим позначене”, – писав отець Василій (Пронін), що згодом про знайдену пам'ятку написав змістовну наукову розвідку (Пронин иг.; розвідку передруковано – Пронин арх.: 392–401).

Отець Пронін визначив тип виявленої пам'ятки – Четвероєвангеліє, опублікував післямову переписувача книги Станислава Граматика. Дослідник назвав виявлений манускрипт Євангелієм Станислава Граматика 1401 р. і наголосив, що це **найстаріша** слов'янська книга на папері на Закарпатті. Дослідник ставить питання: що тут означає слово *граматик* – учений ступінь чи посаду. Він допускає, що Станислав міг навчатися у вишах Кракова, Праги, навіть у школах квітучого тоді Костянтинополя. На його думку, велика кількість грецизмів указує на грецьке шкільне навчання творця пам'ятки (Пронин иг.: 117).

Дослідник вважає, що місце переписування Четвероєвангелія позначено в післямові Граматика – “вънелабском граду” [!], можливо, у Войнилові Стрийського повіту (сучасна Львівщина), проте допускає й читання в *Нелабском граду*, але дослідник не знав, де розташований цей “град” (там само).

Отець Пронін писав, що Станислав Граматик “міг бути не лише переписувачем, але й коректором, і редактором, навіть, частково, перекладачем Євангелія” (там само, 119), однак не наводить жодного обґрунтування своєї думки.

Автор здійснив досить докладний опис виявленої книжки. Він, крім іншого, звернув увагу на те, що в певних випадках пишець уживає грецькі літери *α*, *λ*, часто пише *ь* після твердих приголосних, що є “відмінністю сербської мови” (там само, 120). Він скорочення *двд* (= Давид) та *члк* (= челоуѣк) трактує як можливі свідчення того, що Станислав Граматик був знайомий також із єврейською мовою (там само).

Отець Пронін виявив пропуски в тексті Євангелія, зіставив поодинокі написання й лексеми пам'ятки з відповідними фактами *Остро-*

зької Біблії 1581 р. і запропонував видати Євангеліє 1401 р., виявлене в бібліотеці Мукачівського монастиря.

Отець Василій опублікував дарчу грамоту, яку написав Станислав Граматик на останньому аркуші книжки. Дослідник дуже стисло сказав про особливості цього документу (там само, 122–123). У його статті опублікована одна фотографія сторінки з Євангелія та фотографія частини грамоти при ньому.

Напевне, сам отець Пронін передав виявлене Євангеліє до Закарпатського державного краєзнавчого музею, співробітники якого визначили місце створення книги. У записі інвентарної книги Музею, що опублікував В.Л. Микитась, який вперше ознайомив світську наукову громадськість із пам'яткою, читаємо: “Евангелие рукописное 1401, написаное [!] в Королево” (Микитась 1964: 22).

Публікацію післямови до Євангелія, яке назвали Королівським, та дарчої грамоти здійснили науковці Ужгородського університету літературознавець В.Л. Микитась та лінгвіст П.П. Чучка (Микитась–Чучка 1968).

Питання про те, де протягом віків зберігалось *Королівське Євангеліє* і коли воно потрапило до бібліотеки Мукачівського василіянського монастиря, залишається нез'ясованим.

Дуже ймовірно, що досліджуваної пам'ятки в книгосховищі цієї обителі в XIX ст. не було. Якби вона тут зберігалася, про це б неодмінно повідомив знаний закарпатський церковний діяч, етнограф, письменник Анатолій Кралицький, що від 1869 р. до кінця життя (1894 р.) був протоігуменом Мукачівського монастиря, в якому відкрив згаданий вище *Мукачівський Псалтир* XV ст. Уривок із цього Псалтиря ще 1893 р. надрукував у своїй *Христоматії* Є. Сабов, зазначивши: під текстом – “Бібліотека монастиря Мукачевскаго” (Сабов 1893: 2).

Не згадують про Євангеліє 1401 р. дослідники XX століття закарпатської писемно-літературної спадщини – Г. Стрипський, І. Панькевич, Г. Геровський, Ю. Яворський, М. Лелекач, М. Грига. Найповніший анотований список писемних пам'яток із Підкарпаття дав знайний дослідник закарпатських говорів І. Панькевич, але в його переліку джерел для вивчення їхньої історії Євангелія 1401 р. немає (Панькевич 1958: 19–31).

Цілком можливо, що в 20-х–30-х роках ХХ ст. *Королевське Євангеліє* зберігалося за межами тодішньої Чехословаччини, адже тоді в Підкарпатській Русі (нині територія Закарпатської області України) та на Пряшівщині (нині Східнославацький край) філологи досить інтенсивно розшукували старовинні пам'ятки, дотичні до української культури, але вони про досліджувану пам'ятку не згадують. Можливо, що Євангеліє в той час зберігалося десь на території Угорщини, де існували греко-католицькі парафії, чи Румунії, де діяли греко-католицькі та православні громади. Як відомо, Угорщина в 1939 р. захопила Карпатську Україну (Підкарпатську Русь), а в 1940 р. – північно-східні терени Румунії, в тому числі й територію, прилеглу до Закарпаття. Із зазначених країв до осені 1944 р. Євангеліє 1401 р. могло потрапити до книгозбірні Мукачівського монастиря. Той факт, що о. Пронін знайшов пам'ятку серед латинських і румунських книг, наводить на думку, що вона в Мукачеве доставлена з румунських теренів. Шкода, що В. Пронін не сказав, якого змісту були латинські та румунські книги, серед яких було *Королевське Євангеліє*, коли вони вийшли у світ, чи були на них якісь бібліотечні або інші записи.

Давня доля манускрипту пов'язана з родом шляхтича Степана Винца, який, імовірно, купив Євангеліє й подарував священикові Никиті і доручив його зберігати нащадкам попа. Дарча грамота, збережена в кінці Євангелія, написана рукою Станислава Граматика, що скопіював книжку 1401 р. Напевне, цим же роком треба датувати донаційний документ.

Й.В. Кобаль пише, що родина Винц – відома румунська дворянська сім'я на Мараморощині, центром володінь й проживання якої була долина річки Косо, яка впадає в р. Іза – лівий доплив Тиси – неподалік нинішнього міста Сігетул Мармаціей, Румунія. З кінця XIV ст. та до XVII ст. тут існувало навіть село “Вінцфолво”, тобто “село Винца” (Кобаль 2013: 61–62). Шляхтич Степан Винц згадується у грамоті угорського короля Владислава 1505 р. Й.В. Кобаль допускає, що цей Степан Винц, можливо, був особою, яка дарувала Євангеліє священикові Никиті (там само, 62). Проте автор не доводить цього, адже дарча грамота угорського короля написана майже через 100 років після створення пам'ятки. Й.В. Кобаль не спростовує думки тих фахівців, які датують її тим часом, що й Євангеліє – 1401 р. Між іншим, поселення *Vincfalva* вперше згадується 1402 р. (Bélay 1943: 214). Пред-

ставники роду Винців у XVI ст. засвідчені й у селі *Tivadar* (Szabó 1937: 519) над Тисою у сучасній Угорщині (недалеко від нинішнього українсько-угорського кордону). Пор. ще *Vinczie* (1631 р.) прізвище (?) кріпака у с. Чепа (там само, 313) (нині Виноградівського району Закарпатської області).

Досліджувана пам'ятка належить до небагатьох манускриптів поважної давнини, який містить достатні “вихідні реквізити”: назву книжки, місце її написання, час завершення праці над нею, ім'я писця. У самому кінці книжки під канонічним текстом подано післямову (елегантну за зовнішньою формою):

- 1) Сѣ тетраеулѣ, исписаса въ нѣлабскоѣ градѣ, ѡ
- 2) михалевѣ избѣ, краѣхазскои.
- 3) влѣ сѣѣ. станисла
- 4) воѣ граѣтикоѣ, мноѣ
- 5) грѣшныѣ. ѡ хѣ: +

Примітки до тексту: Лігатурні написання в пам'ятці в нашій метаграфії подано роз'єднано. Другу лексему першого рядка можна трактувати і як скорочене (недописане) слово **тетраєвангел'є**. У другому рядку можливий також розподіл **михалевѣи** [и]збѣ (гаплографія **ии** – **и**).

Рік завершення праці над Євангелієм, за східнослов'янською та південнослов'янською традицією, поданий за літочисленням “від створення світу” – 6909, що дорівнює 1401 р. від народження Христа.

Нелабський град (угор. *Nyaláb vár*) – це замок, побудований десь у третій чверті XIV ст. біля нинішнього с. Королеве Виноградівського району Закарпатської області. На його місці раніше розташовувався королівський дім (лат. ‘*domus regalis*’, угор. ‘*király háza*’) (Szabó 1937: 32, 44–45, 382).

З огляду на це зрозуміло, чому писець зазначив: **въ нелабском градѣ, у михалевѣ избѣ, краѣхазскои** – ще були свіжі спогади про “королівський дім”.

Не виключено, що якась частина “королівського дому” ввійшла до комплексу новоспорудженого замку. Археологи виявили, що в головній частині фортеці був невеликий дворик, оточений двома паралельними стінами, між якими облаштовано окремі приміщення (Сова 1958: 16–17). Серед них, очевидно, була й “михалева изба”, в

якій над книжкою-Євангелієм трудився Станислав Граматик. Писець, напевне, мешкав у замку не постійно, інакше б не підкреслив, що працював у Михалевій кімнаті.

Імовірно, Станислав приїхав на Підкарпаття у складі дружини подільського князя Ф. Коріатовича (Корятовича) в 1393 р. Варто згадати думку О. Колесси про протограф Ужгородського Полуставу другої половини XIV ст.: “Дуже ймовірний, отже, висновок, що або сам Федір Коріатович [...] ктитор-обновник Мукачівського монастиря, який вже перед Витовтовою перемогою р. 1393 був володарем Мукачева, або оден із його духовників привіз на Закарпатте старий, мабуть київський першовзір Півуставу, із якого переписано Ужгородський Півустав” (Колесса 1925: 59). Проте також можливо, що Станислав Граматик походив із тутешнього українського люду, у наявності тут якого в XIV – початку XV ст. не треба сумніватися: сама назва *Нелаб* переконливо етимологізується на слов’янській основі, пор. праслов’ян. *lapě*, словацьк. діал. *lapě* ‘легко’, пол. діал. *lapie* ‘швидко, жваво, легко’ (ЕССЯ: XIV, 29); давньосхіднослов. *лапъ* ‘просто, прямо, без остороги’, ‘як попало, абияк’ (СРЯ: VIII, 171); укр. діал. *лапі* ‘швидко, скоро’, *лапій* ‘швидше, скоріше’, *лапиивий*, *лапийий* ‘спритний, моторний, меткий’, *нелапийий* ‘негарний, недобрий’ (ЕСУМ: III, 194); західно-закарп. *нелапишой* ‘нечиста сила, нечистий’, рос. діал. *лапъ* ‘знову, прямо, як раз’ (Фасмер 1967: 460; див. ще: Преображенский 1910–1914: 434). Отже, первісне, доонімне значення слова *Нелаб* (*Нелап*) – ‘недоступний, неприступний; який важко подолати’. Угорська назва замку *Nyaláb* – видозмінена слов’янська, мабуть, під впливом апелятива *nyaláb* ‘1. в’язка, в’язанка; вузол’; ‘2. оберемок, сніп, пук’. Однак зважаючи на написання Станислава Граматика, вживаємо форму *Нелабське Євангеліє*, а не *Нелапське*.

Варто згадати, що одна з веж Нелабського замку носила ім’я *Neboyza*, зафіксоване 1575 р., що його Й. Сабо пояснює як словацьке *Nebojsa* ‘не бійся’ (Szabó 1937: 384). У 1272 р. в цій місцевості задокументовано назву лісу *Stulba*, яку Й. Сабо пов’язує з ‘*orosz Stolb*’, ‘стовп’ (там само). Топонім *Стовба* й нині поширений на українському Підкарпатті (Петров 1929: 134, 135, 206).

Створене в XIII ст. біля “королівського дому” поселення “го-спісів” спочатку мало назву *Felzaz* (1272 р.), згодом на нього перенесено іменування *Kyralhaza*, *Kiralhoza*, *Kiraly Haza* (Szabó 1937: 44–45,

382). По-угорськи офіційно село пізніше називалося *Királyháza*. Місцеві українці вживають і форму *Kipigaza*. За часів перебування Закарпаття у складі Чехословаччини поселення в 1920 р. перейменовано на *Королево* (чес. *Kralovo*).

Залишки старовинної споруди (руїни) на пагорбі недалеко селища тепер іменуються Королівський замок. Очевидно, через це в акті передачі Євангелія з Мукачівського монастиря до Закарпатського краєзнавчого музею від 25 липня 1961 р., що його підписав й о. В. Пронін, зазначено: “Евангелие рукописное 1401 г., написанное в Королево”, і таке формулювання потрапило до інвентарної книги закладу (Кобаль 2013: 59).

На основі цього, напевне, В. Микитась в описі книг зазначеного Музею перший і назвав пам'ятку *Королівське Євангеліє*. Назва *Королівське Євангеліє* поступово закріплюється за пам'яткою 1401 р. Гадаємо, що для уникнення асоціації з апелятивом *королівський* ‘який належить королеві’ й точної вказівки на місце написання манускрипту пам'ятку доцільно іменувати *Королевське (Нелабське) Євангеліє* (далі, умовно – К(Н)Є).

Про особу переписувача-творця *Королевського (Нелабського) Євангелія* суттєві свідчення може дати скрупульозне вивчення мови пам'ятки. На превеликий жаль, у нас не було змоги достатньо попрацювати над оригіналом-рукописом її. Навіть на добрій фотокопії манускрипту дуже важко читаються частини його, вражені водою (можливо, рукопис певний час зберігався на горищі церкви, куди могли затекти дощові опади). Щоправда, багато з тексту вдалося прочитати.

Як було зазначено, писець іменує себе Станиславом Граматиком. Антропонім *Станислав* – праслов'янського походження. У XIV–XV ст. він засвідчується на різних слов'янських землях і в Молдавії, в румунів комітату Мараморош (ССМ: II, 379; Даничиї 1864: 160; Mihályi 2000: 21). Звичайно, поширене було це ім'я в Польщі, одного з носіїв якого – краківського єпископа (близько 1030–1079) – Католицька Церква канонізувала 1254 року. Важливо відзначити, що ім'я Станислав носив один із шляхтичів Довгаїв, що доводився родичем

князя Ф. Коріатовича (Корятовича) (Mihályi 2000: 119, 127). У документах він фіксується від 1389 р. (там само, 95).¹

Термін *граматик* у балкано-карпатському ареалі, крім іншого, мав семантику ‘писар’ (ССМ: I, 260), ‘писар, переписувач узагалі’ (Трифуновић 1974: 35).

Лаконічна післямова Станислава Граматика дає мінімальний матеріал для судження про його рідну мову (діалект).

Насамперед відзначимо відбиття в ній переходу *въ > у*: *у михалевѣ избѣ*. Ця риса характеризує українську мову (*у городі*), але вона притаманна й хорватській та сербській мовам (*у граду*).

Написання *х* у лексемі *кралхазской* відбиває давньоугорську фонетику слова. Справа в тому, що фінно-угорський початковий приголосний **k*, коли після нього йшов голосний звук, у давньоугорській мові змінився на *ch*, континуантом якого в сучасній угорській мові є *h* (Bárczi 1963: 49–50) (пор. *ház* ‘будинок, дім, хата’). Приголосний *ch*, що згодом перейшов у *h* в угорській мові, можливо, відбиває орфографема в *михалевѣ* (пор. сучасн. угор. *Mihály* ‘Михайло’), однак тут не виключено, що в пам’ятці зафіксована українська усічена (утята) форма антропоніма *Михайло*, *Михаил* (пор. також: Микитась–Чучка 1968: 64) – *Михал*’.

Початковий *и* у дієслові *исписаса* може свідчити, що Станислав Граматик походив “десь із півдня східнослов’янської мовної території” (там само), коли брати до уваги, що в українській мові чергуються прийменники та відповідні префікси *з-(с-)* – *із-(из-)*. До цього варто додати, що в оригінальних давніх східнослов’янських текстах у дієслівних дериватах префікс *из-* вказує на повноту або множинність дії, названої в корені лексеми, пор. *исписати* ‘написати’, ‘переписати, перелічити’ (СДЯ: 61–62). На те, що Станислав був русином-українцем із підкарпатського краю, свідчить відсутність написань *ѣ* та *ы* проти етимології в післямові.

Неповноголосна форма у назві *градъ* ‘зámок’ – данина церковнослов’янській мові, а в композиті *кралхазской* відбивається угорське запозичення із слов’янських мов *király* < *кpаль* (*kralь*) ‘король’.

¹ Варто звернути увагу на те, що більшість істориків вважає, що князь Ф. Коріатович приїхав на Підкарпаття в 1393–1394 рр. Виходить, що дехто з родини цих князів поселився на Підкарпатті раніше.

Праслов'янської давнини номен *изба* дуже добре засвідчений у староукраїнських пам'ятках: *изба* 'хата, дім', 'кімната' (СУМ: ХІІІ, 33–34). Сліди його спостерігаємо і в сучасній українській народній мові – *вистепка*, *іздебка* тощо 'невелика будівля в сінях або під хатою для зберігання овочів узимку' (ЕСУМ: І, 382), *стебка* 'комірка, в якій зберігається городина взимку', *степка* 'стара, погана хата, дерев'яна комора' тощо (там само, V, 404).

Більше оригінальних мовних свідчень дає лексика доданої до *Королевського (Нелабського) Євангелія* донаційної грамоти.

Дарувальник Євангелія названий именемъ стефанъ по прозви-
щѣ Винць. Дери́ват *прозвище* притаманний східнослов'янським мо-
вам: укр. *прізвище*, білорус. *прозвіща* 'прізвище', рос. *прозвище* 'пріз-
висько' (пор. чес. *příjmení*, словацьк. *priezvisko*, пол. *nazwisko*, серб.
презиме, хорв. *prezime*, болгар., макед. *презиме*, словен. *priimek* 'пріз-
вище'). Отже, апелятив *прозвище* вказує на українське походження
або Станислава Граматика або купця-дарувальника Євангелія.

У донаційній грамоті С. Винца спостерігаємо чимало церков-
нослов'янських елементів, і це не дивно, оскільки йдеться про дару-
нок конфесійного канонічного тексту в добу, коли в релігійній сфері
українців-русинів Підкарпаття панівною була церковнослов'янська
мова, а написала текст людина (Станислав Граматик), яка цю мову
добре знала. Проте в дарчому документі, збереженому разом із *Коро-*
левським (Нелабським) Євангелієм, відбите й живе мовлення краю, зо-
крема в лексичному складі його.

Звичайно, протягом минулих 600 років у мові населення Під-
карпаття сталися різні зміни, та багато чого із зафіксованого в грамоті
й нині функціонує в закарпатському діалекті.

Наприклад, у Закарпатті і сьогодні на позначення відношення
присвійності активною є конструкція іменник + енклітична форма да-
вального відмінка присвійного займенника, пор. подрѣжѣа ми марѣж у
грамоті – *жону ми* марту "мою дружину Марту" у закарпатських го-
вірках.

В українській мові широко вживається сьогодні частка *будь*
для творення неозначених займенників зі специфічною додатковою се-
мантикою (*будь-який*). Пор. у грамоті 1401 р.: или сілѣж ... или бѣди
коєж ... нѣжеж.

У заключній частині документа читаємо: аще ли кто прѣстѣ-
пит заповѣ сѣѣ **бѣзѣѡчѣство**, или небрѣженіе и **полакомитса** **добыткѣ**,
книги сѣѣ, и прода^{ст} ж да є^с проклѣ.

Станислав Граматик, очевидно, припустився помилки, меха-
нічно написавши букву *m* над літерою *w* – **бѣзѣѡчѣство**. В. Микитась і
П. Чучка допускають, що в грамоті, “можливо повинно бути: **бѣзѣ-
ѡтѣѣтством**” (Микитась–Чучка 1968: 68). На наше переконання, тут
спотворено лексему **бѣзѣѡчѣство**^м. У закарпатському діалекті й нині
функціонує прикметник *безочливый* ‘безсоромний, зухвалий, нахаб-
ний’, *безочливий* ‘нахабний’, *безочливость*, *безочливо* ‘нахабно’ (Гри-
цак 1962: 203), *szemtelen* ‘безочливый, дерзкий, безличный, безобраз-
ный’ (MRSZ: 410) (пор. словацк. *bezočivý* ‘нахабний, зухвалий; без-
церемонний, безсовісний’ (Bunganič 1985: 52), хорв., серб. *безочан*
‘безсоромний, безсовісний’, болг. *безочлив* ‘безсоромний, нахабний’,
макед. *безочен* ‘безсоромний, нахабний’ тощо).

Дарчий запис зафіксував підкарпатське (і ширше – західноук-
раїнське) значення дієслова *полакомитися* – ‘поласитися; спокуси-
тися, зазіхати’ (пор. ще: словацк. *lakomiť sa* ‘ласитися, зазіхати’,
серб. *лакомити се* ‘жадібно хотіти чогось, зазіхати’).

Праслов’янська лексема *добытокъ* в українській мові та за-
карпатському її діалекті досі зберігає прадавнію семантику – ‘добуток,
здобуток’, закарпатськ. діал. *добыток* – ‘набуток, заробіток’ (Чопей
1883: 72).

Окремого розгляду заслуговують форми множини лексеми з
коренем *дѣт-*: *тетраєѡль* ... да є^{ст} *дѣѡѡ* его. *вставши же дѣѡѡ*. да є^{ст}
внѣчатѡ его.

*Этимологический словарь славянских языков: Праславянский
лексический фонд* містить одну статтю **dětъsa / *dětъse / *dětъсь* із
континуантами в різних слов’янських мовах: болг. *деѡа* ‘діти’, сербо-
хорв. *дјеѡа*, *деѡа* ‘діти’, словен. *deca* ‘діти’, *detec* ‘хлопчик’, чес. *dítě*
‘дитина’, д.-рус., рос.-цсл. *дѣѡѡць* ‘дитя’. Реєстрові лексеми тракту-
ються як деривати від **dětъ*, **dětі* із суф. *-ъsa*, *-ъse*, *-ъсь* (ЭССЯ: V, 16).

Słownik prastłowiański подає три окремі вокабули: *дѣѡѡса* збірне
західне й південне ‘недозріле потомство, діти’: словацк. діал. східне
deca ‘діти’, словен. книжне й діал. *deca* ‘діти’, сербохорв. *djeѡа*, *deca*;
церковносл. *дѣѡѡѡа* ‘діти’, болг., макед. *деѡа*; *дѣѡѡсе* західне і півден-

не: південне і східне (?), *děťсь* демінут.-гіпокорист. до *děťe*: старочес. *dietce*, словацьк. діал. східне *deco* 'дитя', болг. діал. *диче*, макед. діал. *дече* 'дитина'; сербохорв. XV–XVII ст. чакавське *ditac* – *dica* тощо, старорус. вийняткове **дѣтьць**; *děťсь* див. *děťсье* (SP: 173).

Важливо взяти до уваги те, що у старовинному східнослов'янському тексті зафіксована лексема *дѣтьць* 'дитина': **Оумръшаго дѣтца** **память**. *Жит. пр. Елис.* (Срезневский 1893: 799). Пам'ятки російської мови XV–XVI ст. засвідчують словоформу **дѣтцы** 'дѣти' (СРЯ: IV, 239).

Крім досліджуваної дарчої грамоти, в жодній іншій пам'ятці, створеній на теренах України, форм **дѣ(т)ца**, **дѣтцѣ** і под. ми не знайшли. Цілком можливо, що такі форми були витіснені структурами із суфіксом -к-, пор.: **дѣтки** (ССМ: I, 340), **дѣтки**, **дѣтьки**, **детки**, **детьки**, **дитки**; **дѣточки**, **дѣточки**, **деточки** (СУМ: IX, 23). Напевне, форми типу **дѣца** в нашому документі фіксують факт живої мови русинів-українців Підкарпаття XIV–XV ст. До такого висновку спонукає факт, що форми *deco* 'дитя', *deca* 'діти' досі існують на словацько-українській мовній межі (Buffa 1956: 142).

До цього додамо, що форми **дѣца̑**, **дѣца̑** або передбачають закономірну вихідну форму жіночого роду **děťсьа* або відбивають експансію флексій -ja-основ у сферу іменників -jo-основ.

Не можна категорично відкидати дотичність до досліджуваних пам'яток – *Королевського (Нелабського) Євангелія*, післямови до нього та дарчої грамоти – вихідців із слов'янського середовища Балканського півострова (пор. род. множини **дѣца^x** у К(Н)Є та **женьх**, *vlasich* (Белић 1965: 79).

К(Н)Є створене невдовзі після того, як важливі події сталися в культурному житті південних слов'ян: у битві на Косовому Полі 28.VI.1389 р. серби зазнали поразки від турків, 17.VII.1393 р. під османське іго потрапило Тирново – визначний центр болгарської культури, а 1396 р. турки заволоділи усією Болгарією. Освічені люди, книжники із Балкан емігрують на землі північніше Дунаю (Джурова 1981: 54; Куев 1986: 35–41), привозять із собою туди книжкову продукцію. Із слов'янського Півдня книжки різного змісту потрапляли й на українські (та сусідні) етнічні землі, в тому числі на Підкарпаття й Поділля.

Так званий другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив відбився на всій східнослов'янській писемності, особливо –

рое, сѣмѣне іѡнниѣ любиши ли ма, гл҃а ем҃ъ, ѿ ги. тѣ вѣси ѿко любла та. гл҃а ем҃ъ паси ѡвца моѡ. гл҃а ем҃ъ третіе. сѣмѣне іѡнниѣ любиши ли ма [?], wskрѣбѣ же петръ ѿко рече ем҃ъ третіе любиши ли ма. ѿ рече ем҃ъ ги тѣ вѣсѣ вѣси тѣ вѣси ѿко любла та. гл҃а ем҃ъ іс. паси ѡвца моѡ. ѡминѣ ѡминѣ гл҃а тебѣ. егда бѣ юнѣ поасаше са самѣ ѿ хождаше ѡмо же хотѣаше. егда же сѣстарѣши са вѣзѣждеши рѣцѣ твоѣ ѿн та поашетѣ, ѿ ведетѣ ѡмо же не хоцѣши сѣ же рече, назнаменѣж коѣж сѣмрѣтѣж прославить бѣ. кѡ чѣнѣмѣ верѣгамѣ (арк. 175).

Щѣ нашѣ ... на нѣсѣ да сѣтит са ѡма твоѣ. да прѣи/ (арк. 18 зв.) дѣ прѣтво твоѣ. да бѣдѣ волѣ твоѡ, ѿко на нѣси и на / земли. хлѣбѣ нашѣ насѣщѣствѣнни, дажѣ намѣ / днѣ. и остави на дѣлгы наша ѿко же и мы оставлѣ / емѣ длѣжники ѡ нпи^м. и не вѣведи на вѣ искоушеніе / на [?] избави на ѡ лакаваго. ѿко твоѣ е^{ст} прѣтѣиѣ и сила / и слава вѣвѣкы аминѣ [?] / (арк. 19, *Євангеліе від апостола Матвія*, зачало 51).

+ оѣ нашѣ иже на нѣсѣхѣ, да сѣтит са има твоѣ. да прѣидетѣ прѣтѣиѣ твоѣ да бѣдетѣ волѣ твоѡ ѿко на нѣси и на земли. хлѣбѣ нашѣ насѣщѣствѣнни давай намѣ на всѣкѣ днѣ. и остави намѣ грѣхы наша. ибѡ сами оставлѣмѣ всѣкѣмоу длѣжникуо нашѣмоу. и не вѣведи на вѣ искоушеніе нѣ избави на ѡ лакаваго + (арк. 107 зв., *Євангеліе від апостола Луки*, зачало 11).

На походження протографа, з якого зробив копію Станислав Граматик, вочевидь, указує вираз хлѣбѣ нашѣ насѣщѣствѣнни у тексті Господньої молитви. Видатний славіст В. Ягич, який написав велику монографію про історію формування старослов'янської мови, в "класичних" пам'ятках її знайшов переклади різними словами і словосполуками відповідних частин Євангелія від апостолів Матвія та Луки: хлѣбѣ [...] насѣщѣнни, наставѣшааго днѣ, наднѣсѣнни, днѣсѣнни та ін. (Jagić 1913: 367), але серед них немає такого деривата, як у К(Н)Є.

Не відзначено варіанту насѣщѣствѣнни і в прзькому словнику старослов'янської мови, в ньому є насѣщѣнѣ, днѣсѣнѣ та ін. (SJS: 322).

Досліджуваний варіант перекладу виявлено в пізніших пам'ятках – у сербському манускрипті – літургійному тетрі XIV ст. (рукописі Гільфер – РНБ): насѣщѣствѣнни (ЕМСТ 2005: 38). Протограф

К(Н)Є міг бути принесений в Україну із слов'янських країв Балканського півострова.

Варто зазначити, що вираз **хлѣбъ ѿшъ напѣщѣствънныи** наявний у Четвероевангелії, яке 1546 р. видав у м. Сибіу (Румунія) **филипп молдовѣнинъ** (примірник стародруку зберігався в бібліотеці Мукачівського монастиря (Сабов 1893: 11), нині він у бібліотеці Ужгородського університету (Микитась 1961: 54).

Проте протограф *Королевського Євангелія* міг походити з українських земель, насамперед із Галичини або Волині.

Лексема **насушественный** закріпилася в українській писемності. П. Беринда залучив її до реєстру свого словника 1627 р.: **Насущный**: або **насуществѣнный**. Тотъ которій тои ж истности: То естъ, нашей истности притрафляючійся, и пригожій: кождоденный, повседневный ... на(д)истотный, и превы(ш)шаючі(й) всѣ истности, и все створе(н)е (ЛСБ: 71). Пор. ще в тлумаченні Господньої молитви в П. Могили 1645 р.: **Хлѣбъ нашъ насущственъный дай намъ нынѣ** (КПМ: 212).

Додаткове світло на редакцію Євангелія, з якого переписане К(Н)Є, може пролити форма умовного способу дієслова **быти** – **бимъ**, **би** тощо, які є старшими, ніж **быхъ**, **бы** та ін.: **аще би былъ** zde, **не би ѿмрълъ мои братъ** (арк. 158 зв.), **аще ѿ мира бисте были** (арк. 165 зв.). Уважається, що тип **бимъ** притаманний давньомакедонській мові і західним старослов'янським пам'яткам, а тип **быхъ** – давньоболгарській мові та східнослов'янським (Вайан 1952: 281).

Нашу увагу привернула відсутність у пам'ятці початку Євангелія від апостола Івана. Очевидно, текст із книги вирвано давно, адже нумерація олівцем йде послідовно, без урахування цього факту, тобто маємо номери на аркушах: 136, 137 і т.д.

Питання про протограф К(Н)Є потребує подальшого дослідження. Крім викладених вище особливостей авторської післямови до К(Н)Є, звернемо увагу ще на деякі факти, засвідчені в канонічному тексті.

За нашими спостереженнями, в К(Н)Є буква **ы** виступає згідно з етимологією й відповідно до фонем **ы** у сучасних українських закарпатських говорах: **посла рабы**; **рыцѣте званнымы**; **прїидѣте на бра-кы** (арк. 40 зв.), **сырныи** (арк. 130 зв.), **быти** (арк. 133), **ѿ лѣкы** (арк.

135), дышетъ (арк. 140), двѣ рыбѣ (арк. 146), насытитъ (арк. 146 зв.) тощо.

На місці етимологічного *ы* спостерігаємо *и* в прислівнику *нынѣ*: *ѡбрѣтохѡмъ нинѣ* (арк. 151), *нинѣ* *видиши* (арк. 154 зв.). У цьому слові *и* на місці *ы* трапляється в інших старобілоруських пам'ятках, зокрема в Четві 1489 р., у старобілоруських текстах і в деяких сучасних білоруських говорах (пор. і в діалектах польської мови – *ninie*, *ninia* відповідно до нормативного *nynie*). Наявність *и* в цьому слові пояснюють асиміляцією (ЕССЯ: XXVI, 59).

Написання *с[ы]на аураамлѣ* (арк. 13), *аураама* (арк. 152 зв.) замість *авраамлѣ*, *авраама* переконливо свідчать про те, що в мовленні Станислава Граматика приголосний *в* після голосного звуку переходив у нескладотворчий *ѣ*. Це явище притаманне всім українським наріччям (а також білоруській мові), у тому числі й закарпатським говіркам.

У К(Н)Є добре засвідчено перехід прадавнього зредукованого голосного *ь* в *е* в сильній позиції, наприклад: *болень* *и въ темници* (арк. 46 зв.), *призвати правѣники* (арк. 57), *вънець* (арк. 79 зв.), *слѣпецъ* (арк. 96 зв.), *телець* (арк. 117), *силенъ* (арк. 133 зв.) та багато ін. Пор. ще: *ѡвестъно* (арк. 54). Як відомо, *ь* > *е* притаманний також болгарській мові. Проте, щоб пересвідчитися в тому, що в пам'ятці відбито українську мову, звернімо увагу на наявність у досліджуваному тексті *е* перед *р* у сильній позиції: *сестра ѡмершаго марфа* (арк. 158 зв., пор. там само *ѡмерши*).

У К(Н)Є виступає український (східнослов'янський) континуант сильного редукованого голосного заднього ряду *ь* – *о*: *тогда < *тъгда* 'тоді' (арк. 45).

Суто українське явище переходу *е* в *о* після шиплячих перед складом із твердим приголосним відбите нечисленними фіксаціями: *сижѣщомоу храминѣ* (арк. 97), *имащомоу дасть са* (арк. 123).

Буква *ѣ* в пам'ятці вживається загалом згідно з етимологією: *осѣнит* *та* (арк. 86), *слѣща* (арк. 96 зв.) *ѡ обѣшеню злодѣю* (арк. 132), *силенъ дѣломъ* (арк. 133 зв.), *хлѣбъ* (арк. 146), *ѡбрѣтохѡмъ* (арк. 151), *въ грѣсѣ* (арк. 152), *въмы* (арк. 166 зв.), *сѣвътъ* (арк. 170 зв.) та ін. Якщо переписувач К(Н)Є був підкарпатець, то він не мав проблем із вживанням *ѣ*, адже, незалежно від наголосу, давній *ѣ* < *ѣ* в його мові мав континуантом *і*. Відхилення від етимології (*е* на місці *ѣ*) бачимо

на початку пам'ятки – в покажчику євангельських читань – у номені **недела**. Це могло бути в протографі К(Н)Є. З нього ж, очевидно, перейшли в К(Н)Є написання **ѣ** на місці **а**: **вѣсѣкого** (арк. 109), **сѣнь** **вышнѣго** (арк. 79 зв.). Виявлено у пам'ятці **ѣ** на місці етимологічного **е** в новозакритому складі (так званий “новий **ѣ**”), що є суто українським явищем: **ѡбитѣль** (арк. 129).

Наш попередній висновок після обстеження пам'ятки: К(Н)Є переписав українець, імовірно, закарпатець, елементи рідної мови якого знайшли відбиття в книжці.

Саме існування Євангелія 1401 р. та дарчої грамоти при ньому наочно спростовує твердження деяких довосенних істориків, ніби в давнину серед підкарпатських українців (русинів) панувала суцільна неписьменність (Szabó 1937: 110).

За нашою ініціативою й за активної підтримки уродженця селища Королева кандидата філологічних наук В.В. Шарканя та голови Виноградівської районної ради О.В. Любімова на відзначення 610-річчя книги було організовано всеукраїнську наукову конференцію “Королевське Євангеліє – пам'ятка духовної культури Закарпаття”, яка відбулася 30 листопада 2013 р. у Виноградіві. У ній взяли участь мовознавці, історики, мистецтвознавці, богослови.

Було ухвалено видати факсиміле *Королевського Євангелія* разом із метаграфією текстів пам'ятки.

У центрі Королева, недалеко від якого колись височів Нелабський замок, відкрито пам'ятний знак із червоного мармуру на честь Євангелія 1401 р., який освятили єпископи Православних і Греко-католицької Церков Закарпаття у присутності учасників Конференції та величезної кількості мешканців цього селища міського типу.

До ювілею виготовлено чудовий кольоровий буклет “Королевське Євангеліє: 610 років”. У червні 2012 р. випущено поштову листівку *Королевське Євангеліє 1401 р.*, на якій зображено два фрагменти тексту книги, фотографії пам'яткового знаку та руїн Королівського (Нелабського) замку XII–XVII стст. На презентації поштової листівки запропоновано спорудити Музей Королевського Євангелія.

[illegible]

Післямова до Королівського (Нелабського) Євангелія 1401 р.

Поштова листівка до ювілею
Королівського (Нелабського) Євангелія 1401 р.

ЛІТЕРАТУРА

- Белић, А. 1965, *Историја српскохрватског језика*, књ. II., св. 1: Речи са деκлинацијом. Београд: Научна књига, 2. изд.
- Вайан, А. 1952, *Руководство по старославянскому языку*. Москва: Изд-во иностранной литературы.
- Грицак, М.А. 1962, *Словник українських говорів Закарпатської області УРСР*, кн. 1. Ужгород (машинопис).
- Даничић, Ђ. 1864, *Рјечник из књижевних старина српских*, д. III. Биоград.
- Джурова, А. 1981, *1000 години българска ръкописна книга: Орнамент и миниатюра*. София: БАН.
- ЕМСТ – Алексеев, А.А. – Азаров, И.В. – Алексеева, Е.Л. и др. (подгот.), *Евангелие от Матфея в славянской традиции*. Санкт-Петербург, 2005.
- ЕСУМ – Мельничук, О.С. (гол. ред.), *Етимологічний словник української мови I–*. Київ: Наукова думка, 1982–.
- Кобаль, Й.В. 2013, Угочанщина за часів “Королівського Євангелія”. *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею, вип. XIII*. Ужгород, 57–64.

- Колесса, О. 1925, Ужгородський “Полуставъ” у пергаминовій рукописі XIV в. В кн.: *Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. CXLIII*. (Н.Р., тобто CXLI–CXLIII.)
- Коцева, Е. 1985, *Евтимиев Служебник* (Факсиміле). София: БАН.
- КПМ – Жуковский, А. (упор.), *Катехизис Петра Могилы: Оригинал 1645 року*. Київ–Париж: Воскресіння, 1996.
- Куев, К. 1986, *Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете*. София: Наука и изкуство, 2 изд.
- ЛСБ – Німчук, В.В. (підгот.), *Лексикон словенороский П. Беринди*. Київ: АН УРСР, 1961.
- Микитась, В.Л. 1961, *Давні рукописи і стародруки: Опис і каталог*. Ужгород: Друкарня УЖДУ.
- Микитась, В.Л. 1964, *Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого музею: Опис і каталог*. Львів: Вид-во ЛУ.
- Микитась, В.Л. – Чучка, П.П. 1968, Дві закарпатські оригінальні пам’ятки початку XV ст. *Мовознавство* № 1, 62–68.
- Монич, А. 2010, Жизненный путь архимандрита Василия (Пронина): 08.09.1911 – 05.01.1997. В кн.: Монич, А. – Данилец, Ю. (сост.) 2010, *Василий (Пронин) архимандрит. Собрание трудов, т. 1: Жизнеописание. Научные и богословские исследования*. Ужгород: Патент, 7–47.
- Панькевич, И. 1954, Мукачевские пергаменные отрывки. *Byzantinoslavica* XV, № 1. Praha, 31–41.
- Панькевич, І. 1951, Острожницькі пергаментні листки XI–XII ст. *Jazykovedný sborník V*. Bratislava, 248–258.
- Панькевич, І. 1958, *Нарис історії українських закарпатських говорів, ч. 1: Фонетика*. Praha. (= *Acta Universitatis Carolinae: Philologica I.*)
- Петров, А. 1929, *Карпаторусские межевые названия из пол. XIX и из нач. XX в.* Praha: CAVU.
- Преображенский, А.Г. 1910–1914, *Этимологический словарь русского языка, т. I (А–О)*. Москва–Ленинград: АН СССР.
- Пронин арх. – Монич, А. – Данилец, Ю. (сост.), *Собрание трудов архимандрита Василия (Пронина): В 2-х томах, т. 1: Жизнеописание. Научные и богословские исследования*. Ужгород: Патент, 2010.
- Пронин иг. – Василий (Пронин) игумен. Закарпатское Евангелие 1401 года. *Православная мысль* № 2. Прага, 1957, 117–123.
- Сабов, Е. 1893, *Христоматия церковнославянских и угрорусских литературных памятников с прибавлением угрорусских сказок на подлинных наречиях*. Унгар [Ужгород]: Келеть.
- СДЯ – Аванесов, Р.И. (гл. ред.), *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.), т. IV*. Москва: Русский язык, 1991.
- Сова, П. 1958, *Архітектурні пам’ятки Закарпаття*. Ужгород: Закарпатське обласне вид-во.
- Срезневский, И.И. 1893, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам: В 3 т., т. 1*. Санкт-Петербург: Тип. императ. АН.

- СРЯ – Бархударов, С.Г. (ред.), *Словарь русского языка XI–XVII вв. I–*. Москва: Наука, 1975–.
- ССМ – Гумецька, Л.Л. – Керницький, І.М. (ред.), *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. I–II*. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
- СУМ – Гринчишин, Д. (відп. ред.), *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28 вип., I–*. Львів: Місіонер, 1994–.
- Трифунів, Б. 1974, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Вук Караџић.
- Фасмер, М. 1967, *Этимологический словарь русского языка, т. II*. Москва: Прогресс.
- Чопей, Л. 1883, *Русько-мадярський словарь*. Будапешт.
- Щепкин, В.Н. 1967, *Русская палеография*. Москва: Наука.
- ЭССЯ – Трубаев, О.Н. (ред.), *Этимологический словарь славянских языков: Пра-славянский лексический фонд I–*. Москва: Наука, 1974–.
- Bárczi, G. 1963, *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat.
- Bélay, V. 1943, *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*. Budapest: Sylvester Nyomda.
- Buffa, F. 1956, *Narečie DlhejLúky v Bardejovskom okrese*. Bratislava: SAV.
- Bunganič, P. 1985, *Slovensko-ukrajinský slovník*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakl.
- Jagić, V. 1913, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin: Weidmann.
- Mihályi, I. 2000, *Diplome maramureşene din secolele XIV – şi XV*. Cluj-Napoca: Dragoş Vodă, ed. II-a.
- MRSZ – Бокшай, Е. – Ревай, Ю. – Брацайко, М. (ред.), *Magyar–ruszin szótár / Ма-дярьсько-руський словарь*. Ужгород: Друкарня О.О. Василяян, 1928.
- SJS – Kurz, J. (hlav. red.), *Slovník jazyka staroslověnského, d. II*. Praha: Academia, 1973.
- SP – Sławski, F. (red.), *Słownik prastowiański, t. III*. Wrocław: Zakład narodowy im. Osolińskich, 1979.
- Szabó, I. 1937, *Ugocsa megye*. Budapest: MTA.
- Tkadlečík, V. 1983, *Cyrilský nápis v Michalovicích*. *Slavia* 52, № 2. Praha, 113–123.